

Chudzyński, Marian

Tradycje cukrownictwa w granicach obecnego województwa płockiego

Notatki Płockie 21/5-88, 14-21

1976

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

Tradycje cukrownictwa w granicach obecnego województwa płockiego

W 1976 r. mija 150 lat od założenia pierwszej cukrowni w Królestwie Polskim — Częstocice w Ostrowcu Świętokrzyskim w województwie kieleckim. Z opracowań historycznych wynika, że założycielem fabryki był w 1826 roku Henryk Pomian Łubiński. Tę właśnie datę przyjmuje się za początek polskiego przemysłu cukrowniczego¹.

Z tej też okazji w Warszawie w Muzeum Techniki w Pałacu Kultury i Nauki otwarto wystawę „150 lat polskiego cukrownictwa. Tradycje i osiągnięcia”, zaś w czerwcu odbyło się wiele jubileuszowych obchodów.

Warto dodać, że to Polska była kolebką cukrownictwa buraczanego w Europie, bowiem już w 1802 roku uruchomiona została przez Acharda w Konarach na Dolnym Śląsku pierwsza maleńka i prymitywnie urządzona cukrownia, w której wytwarzano cukier z buraków. Przerabiała ok. 7 ton buraków na dobę. W czasie kampanii wyprodukowano zaledwie ok. 25 ton cukru. Zatrudniała 20 pracowników².

W 1829 r. powstała pierwsza cukrownia na Mazowszu — Izdebnu k. Grodziska Mazowieckiego. W następnym roku (1830) została założona m. in. cukrownia w Guzowie k. Sochaczewa³. W latach 1838—1841 rozpoczęło produkcję około 18 nowych cukrowni⁴. Powstanie i rozwój przemysłu cukrowniczego w Królestwie stał się ważnym faktem gospodarczym.

Pierwsze cukrownie powstałe w Królestwie były początkowo małe, słabo wyposażone technicznie, oparte na systemie ogniowym przy podgrzewaniu soku i gotowaniu syropu. Produkcja cukru również była niewielka. W 1840 roku wynosiła zaledwie ok. 1250 ton mączki cukrowej. Cukrownie były rozproszone po całym Królestwie. W 1845 r. istniało już 26 cukrowni, w tym 10 w guberni warszawskiej, 8 w lubelskiej i 2 w płockiej⁵. Wśród wszystkich cukrowni wyróżniała się cukrownia w Hermanowie w miejscowości Szymanów (dobra ziemskie L. Kronenberga) k. Sochaczewa⁶. Fabryka posiadała od początku istnienia 3 maszyny parowe o łącznej mocy 24 KM. W latach 1842—1846 wspomniana cukrownia wytwarzała prawie połowę ogólnej produkcji cukru rafinowanego w Królestwie i aż do 1855 r. była największym zakładem przemysłowym tego typu. W 1863 fabryka zatrudniała 585 robotników. W 1869 roku zakład został przebudowany na nowoczesny system dyfuzyjny. W 1856 roku wyprzedziła Hermanów cukrownia w Guzo-

wie, stając się największą cukrownią w Królestwie. W końcu lat pięćdziesiątych wartość produkcji tej cukrowni wynosiła ponad 600 000 rubli. Z początkiem lat sześćdziesiątych XIX stulecia, największą cukrownią Królestwa stały się „Ostrowy” w powiecie kutnowskim.

Szczególnie intensywnie rozwijało się cukrownictwo w latach 1846—1852. Wybudowano wówczas na terenie Królestwa aż 32 cukrownie. W latach 1849—1852 budowano rocznie 6 cukrowni⁷.

Bogate są też tradycje cukrownictwa w granicach obecnego województwa płockiego. Pierwszą cukrownią powstałą na terenie obecnego województwa płockiego jest cukrownia w Leśmierzu k. Łęczycy. Została zbudowana przez braci Wernerów, właścicieli dóbr Leśmierz, w 1838 roku. Wernerowie przystąpili do budowy cukrowni „na swój rachunek”, to jest bez żadnych pożyczek rządowych i bankowych. Cukrownia miała przerabiać w czasie kampanii 40.000 korcy buraków. Budową zakładu kierował technik Tejson z Akwizgranu, a procesem produkcyjnym zarządzał Maertens, sprowadzony z Magdeburga. Fabryka w czasie kampanii zatrudniała 110 robotników, zaś przy rafinowaniu 36 robotników dziennie⁸.

W rok później została założona cukrownia Strzelce w dobrach barona Treskowa w obwodzie gostyńskim, później powiat kutnowski. Fabrykę wznosił rządca wspomnianych dóbr Wilhelm Stegemann w 1839 roku. Budynek cukrowni został zbudowany na dziedzińcu gospodarskim folwarku. Zakład fabryczny był wyposażony w maszyny i urządzenia wykonane w Berlinie, Warszawie oraz w warsztacie kotlarskim Rystoffa w Gostyninie. Cukrownia przerabiała 40 tys. korcy buraków w czasie kampanii, w tym 6 tys. korcy własnej uprawy. Po roku 1849 fabryka zatrudniała dziennie 120 do 130 ludzi w czasie kampanii buraczanej oraz 40—50 robotników po zakończeniu kampanii. Produkowała cukier w głowach oraz w postaci mączki. Wartość cukrowni w Strzelcach już w 1850 roku wynosiła 200.000 rubli⁹.

W 1840 roku została założona też pierwsza cukrownia na terenie guberni płockiej w Drozdowie w powiecie płońskim. Zbudowana została przez Karola Maksymiliana Nowakowskiego. W 1845 r. została zamknięta¹⁰.

W roku 1841 powstała kolejna cukrownia na obszarze będącym przedmiotem naszych

zainteresowań. Była to cukrownia w Sierakowie k. Gostynina założona przez Romana Antoszewskiego. Początkowo stosowała system ogniowy przy podgrzewaniu soku i gotowaniu syropu. Następnie cukrownia przeszła na system parowy. Właściciel sprowadził dwa kotły parowe, o sile 6 koni mechanicznych każdy. Sok otrzymywano przy pomocy pras hydraulicznych. Wyposażenie fabryki zostało sprowadzone w Buckau pod Magdeburgiem, z fabryki braci Ewans w Warszawie oraz od Rystoffa z Gostynina.

W roku sprawozdawczym 1842/43 wspomniana cukrownia przerobiła zaledwie 1846 korcy buraków. Buraki pochodziły w części z folwarku obszarnika, w części były zakupione od plantatorów z pobliskiej okolicy. Wydajność cukru z buraków określono na 3 do 4⁰%. Wytworzony cukier sprzedawano w głowach i mączce. W 1850 roku wartość produkcji wyniosła już 80.000 rubli ¹¹.

Według informacji Jerzego Łękawskiego około 1841 roku powstać miała cukrownia w Leźnicy Wielkiej w powiecie łęczyckim jako własność Prądzyńskiego. Brak danych nie pozwala na bliższe przedstawienie dziejów tej cukrowni ¹².

Poza wymienionymi już cukrowniami w latach czterdziestych XIX wieku powstała większość kutnowsko-gostynińskich cukrowni. Oto wykaz tych cukrowni.

Rok założenia	Nazwa cukrowni ¹³	Nazwa powiatu po r. 1867	Właściciel
1843	Oporów (Tomczyn)	kutnowski	Tomasz Orsetti
1845	Belno (Urszulín)	gostyniński	Ignacy Leszczyński
1845	Duninów (Leonów)	gostyniński	Karol Icke-Duninowski
1847	Łanięta (Kornelin)	kutnowski	Rudolf Skarzyński
1847	Młynów	łęczycki	K. Łubieński
1847	Ostrowy	kutnowski	Aleksander Rembieliński
1847	Szubsk	kutnowski	Czyński
1849	Model	gostyniński	Karol Roesler
1849	Pokrzywnica	łęczycki	Paweł Łubieński
1849	Sójki (Maria)	kutnowski	Feliks Cielecki
1850	Dobrzelin	kutnowski	Władysław Łubieński
1853	Walentynów (Budzyń)	kutnowski	R. Pruszek
1865	Konstancja	kutnowski	Stanisław Zawadzki

Spśród wymienionych w wykazie cukrowni swą wielkością i organizacją wyróżniała się cukrownia w Sannikach. Została założona w 1849 roku przez właściciela folwarku Konstantego Pruszkę w spółce z grupą kapitalistów. Fabryka już w początkowym stadium rozwo-

ju posiadała liczne budynki murowane, ponadto produkcja była oparta na nowoczesnych urządzeniach. W zestawie wyposażenia znajdowało się osiem maszyn parowych, 5 kotłów parowych, 9 pras hydraulicznych, a także przyrząd do podnoszenia buraków oraz 2 tarki ¹⁴. W czasie kampanii 1851/52 fabryka zatrudniała 197 robotników, w tym przy rafinacji cukru 63. Produkowała cukru za 90 tys. rubli ¹⁵.

Zakład od 5 III 1854 r. przeszedł w posiadanie Domu Handlowego Z. Natansona w Warszawie. Wartość fabryki z kapitałem obrotowym wynosiła 300 tys. rubli.

W tym samym czasie cukrownictwo rozwijało się intensywnie na terenie ówczesnego powiatu łowickiego wraz z wyodrębnionym z niego w 1867 r. powiatem sochaczewskim. Łącznie znajdowało się tu 5 cukrowni.

Tak duże skupienie cukrowni na obszarze sąsiadujących ze sobą 5 powiatów (po wejściu w życie nowego podziału administracyjnego Królestwa w 1867 r.) sprawiło, że w literaturze historycznej powiaty gostyniński, kutnowski, sochaczewski, łowicki oraz łęczycki nazywa się kutnowsko-łowickim okręgiem cukrownictwa. Na 41 czynnych cukrowni w Królestwie Polskim w 1855 roku, w dwóch ówczesnych powiatach: gostynińskim i łowickim znajdowało się 17 fabryk cukru ¹⁷. Wyprodukowały one w kampanii cukrowniczej 1856/57 — 269.971 pudów cukru, co stanowiło 2/3 produkcji całego Królestwa ¹⁸.

W końcu lat pięćdziesiątych i w początkach lat sześćdziesiątych została dokonana poważna modernizacja wielu cukrowni znajdujących się w granicach obecnego województwa płockiego. W tym czasie rozbudowane zostały cukrownie w Dobrzelinie, Łaniętach, Ostrowach, Pokrzywnicy oraz w Duninowie. W 1867 roku przy cukrowni w Łaniętach zbudowano rafinerię. Dzięki rozbudowie cukrownia w Ostrowach stała się jak już wspomniano największą fabryką cukru w Królestwie. Jak podaje J. Łukasiewicz produkcja jej w ciągu 10 lat wzrosła przeszło 12-krotnie ¹⁹. Podobnie wzrosła wartość urządzeń fabrycznych, ze 150 do 650 tys. rubli ²⁰.

W początkach lat sześćdziesiątych XIX stulecia na terenie zakreślonym granicami obecnego woj. płockiego znajdowały się 3 cukrownie zaliczane do największych w całym Królestwie Polskim ²¹.

Nazwa cukrowni	Srednia wartość produkcji w latach 1859—1865 w tys. rubli	Maksimum produkcji w tys. rubli	Wartość zakładu w tys. rubli	Robotnicy w kampanii 1862—1865	Produkcja cukru w 1862/63 w kwintalach
Ostrowy	392	1080	650	900	13.808
Sanniki	321	442	275	400	6.429
Leśmierz	293	347	90	400	7.700

Pozostałe cukrownie były małymi zakładami; zatrudniały przeciętnie 150—300 robotników, a wartość ich produkcji w kampanii roku 1862/63 wyniosła ²².

Nazwa cukrowni	Wartość załadunku rubli	Robotnicy w kampanii 1862/63	Produkcja cukru w 1862/63 w q	Wartość produkcji rubli
Belno	47.000	140	619	15.120
Walentynów	150.000	350	2.072	72.420
Dobrzelin	128.000	300	3.063	107.200
Łanięta	73.000	210	3.276	80.000
Model	120.000	200	2.749	97.720
Oporów	60.000	220	147	3.600
Strzelce	86.000	200	1.556	38.600
Sieraków	60.000	170	369	9.000
Sójki	40.000	100	570	13.920
Młynów	•	•	•	64.000

Łącznie w kampanii 1862/63 wyprodukowano w cukrowniach kutnowsko-łowickich ponad 650 tys. q cukru. Wartość produkcji oceniana była na ok. 3 mln rubli ²³.

W początkach lat sześćdziesiątych XIX wieku cukrownictwo przeszło ostatecznie na system produkcji fabrycznej, opartej na napędzie parowym. Lata te sprzyjały rozwojowi cukrownictwa. Ceny cukru były wysokie, eksportowano go już za granicę, głównie do Rosji. Buduje się nowe cukrownie, jak np. „Konstancję” k. Kutna

Po roku 1867 na podstawie nowego podziału administracyjnego w skład powiatu gostynińskiego weszły cukrownie w Sierakowie, Modelu, Belnie, Duninowie i w Sannikach; powiatu kutnowskiego: Ostrowy, Łanięta, Dobrzelin, Walentynów, Tomczyn, Sójki, Strzelce i Konstancja. Natomiast cukrownie Leśmierz i Młynów-Pokrzywnica, zostały przyłączone do guberni kaliskiej ²⁴. Wszystkie wymienione cukrownie powstały w miejscach położonych na terenach posiadających dobrą, przeważnie pszenną glebę. Znaczna ich część przeszła w posiadanie wielkiej burżuazji warszawskiej: Epsteinów (Konstancja), Natansonów (Sanniki), Kronenbergów (Walentynów, Ostrowy) ²⁵.

Tak duże skupienie cukrowni w okręgu kutnowsko-łowickim było też powodem, że okręg ten zaczęto nazywać kolebką cukrownictwa polskiego. Jedna cukrownia przypadła w powiecie kutnowskim na 100 km², co stanowiło rzecz bez precedensu w całym Królestwie Polskim. Podobne skupienie cukrowni spotkać można było jedynie w zaborze pruskim — na terenie Ziemi Chełmińskiej, w okolicach Malborka-Tczewa, Kujaw (okolice Inowrocławia), a także na Dolnym Śląsku.

Właściciele cukrowni badanego regionu już w latach sześćdziesiątych brali udział w międzynarodowych wystawach przemysłowych: w roku 1865 w Moskwie, zaś w 1867 w Paryżu. Na wystawie paryskiej cukier w tzw. głowach przedstawili J. Natanson z Sannik, E. Epstein z Łyszkowic i z Konstancji oraz

L. Kronenberg z cukrowni Ostrowy ²⁶. Wysoką ocenę uzyskał cukier z fabryk kutnowsko-gostynińskich na wystawie wiedeńskiej 1873 roku ²⁷.

Pod koniec lat sześćdziesiątych XIX stulecia (1869) wartość produkcji cukrowni w porównaniu do kampanii 1862/63 roku poważnie wzrosła ²⁸. Na ogólną sumę 4.537.325 rubli wartości produkcji cukru w 1869 r. wyprodukowanego przez wszystkie cukrownie guberni warszawskiej w liczbie 21, tylko cukrownie okręgu kutnowsko-łowickiego w liczbie 17 wyprodukowały cukru za 3.810.040 rubli, czyli 84,2% ogólnej wartości produkcji guberni warszawskiej ²⁹. W ten sposób region kutnowsko-łowicki pod koniec lat 60-tych XIX wieku przodował w rozwoju cukrownictwa w całym Królestwie Polskim. Cukrownictwo stało się ważnym przemysłem badanego regionu.

Rozwój cukrownictwa w omawianym okresie hamowały m.in. pożary cukrowni. W 1858 roku spłonęły dwie cukrownie na terenie interesującego nas regionu, a mianowicie w Strzelcach i Szubsku — ta ostatnia nie została już nigdy odbudowana.

W październiku 1869 roku spalił się magazyn cukrowni w Konstancji, zaopatrzonej we wszystkie materiały potrzebne do fabrykacji cukru. Straty były olbrzymie, zwłaszcza że był to dopiero początek kampanii cukrowniczej ²⁹. W 1870 r. spłonęła prawie doszczętnie cukrownia w Modelu w pow. gostynińskim ³⁰.

Rozwój cukrownictwa odbywał się również w latach siedemdziesiątych — osiemdziesiątych XIX stulecia. Do roku 1880 wprowadza się w nim szereg ważnych udoskonaleń technicznych, które w konsekwencji wzmacniają fabryczny charakter tej gałęzi przemysłu. Na duży zakład produkcyjny wyrasta cukrownia Konstancja k. Kutna. Wartość maszyn i narzędzi tej cukrowni w początkach lat siedemdziesiątych wynosiła 255 tys. rubli. Fabryka produkowała 560 ton mączki cukrowej ³¹. Konstancja pierwsza wśród interesujących nas cukrowni wprowadziła do produkcji system dyfuzyjny pozwalający na znaczny wzrost uzysku cukru z buraków. Stało się to już w 1867 roku. W dwa lata później na system dyfuzyjny przechodzi m.in. Leonów (Duninów). W latach siedemdziesiątych na dyfuzji oparły produkcję cukrownie w Strzelcach, Łaniętach, Sójkach, Dobrzelinie. W 1880 roku większość cukrowni interesującego nas terenu produkowała cukier przy pomocy dyfuzji.

W 1875 r. oddano do produkcji odbudowaną fabrykę cukru w Modelu ³². Przy niektórych cukrowniach zbudowano rafinerie. Do 1879 r. nastąpiło to w Duninowie i Sannikach pow. gostynińskiego, oraz w Dobrzelinie, Walentynowie i Ostrowach pow. kutnowskiego ³³.

W początkach lat siedemdziesiątych (1873) wzrasta wartość produkcji cukrowni, a także liczba zatrudnionych robotników ³⁴.

Lp.	Nazwa fabryk	Właściciel	Wartość produkcji rubli	Ilość robotników
1.	Ostrowy	L. Kronenberg i Sp.	1.022.400	1.134
2.	Walentynów	L. Kronenberg i Sp.	1.008.368	547
3.	Dobrzelin	I. Bloch i Sp.	703.865	375
4.	Konstancja	L. Epstein	694.376	651
5.	Sanniki	S. Natanson	682.000	670
6.	Leonów	Tow. akc.	325.000	426
7.	Tomczyn	L. Kronenberg i Sp.	234.172	173
8.	Strzelce	K. von Treskow	85.000	152
9.	Łanięta	R. Skarzyński	60.000	207
10.	Sojki	Z. Cielecki	40.000	30
11.	Urszulin	J. Rystoff (dzierz. A. Flach)	30.960	169
12.	Model	•	•	•
13.	Leśmierz	•	•	•
14.	Młynów	•	•	•

W roku 1877 wartość produkcji cukrowni badanego regionu w stosunku do 1873 roku była niższa o około 20⁰/₀. Był to wynik nierodzaju buraków³⁵, co znalazło też wyraz w zmniejszeniu zatrudnienia. Również po raz pierwszy na wielkość produkcji cukru miała wpływ tzw. nadprodukcja cukru wyrażająca się m.in. w znacznej obniżce cen cukru³⁶. W „Sprawozdaniu Dobrzelińskiego Towarzystwa Fabryk Cukru” za 1877 r. czytamy: „Pokup na cukier tak się stał nieznacznym, że na pewien czas sprzedaż została prawie wstrzymana, będąc możliwą tylko po cenach zaledwie kosztu produkcji pokrywających”³⁷.

Te powody wpłynęły m.in. na całkowite przerwanie produkcji w cukrowni Urszulin (Sieraków) w powiecie gostyńskim należącej do Kretkowskiego, jak również ograniczenie produkcji w innych cukrowniach. Niektóre cukrownie próbowały wtedy zróżnicować asortyment produkcji. Tak np. Zarząd Dobrzelińskiego Towarzystwa Fabryk Cukru na posiedzeniu 17 (29).IV.1879 r. podjął decyzję o wprowadzeniu maszyn do wyrabiania cukru kostkowego³⁸. Nowy rodzaj cukru znalazł chętnych odbiorców, a fabryka nie poniosła większych strat.

Jednym z podstawowych rezultatów wyposażenia technicznego fabryk cukru był niewątpliwie większy uzysk cukru z buraków. W połowie lat pięćdziesiątych (1852 r.) wydajność cukru z buraków w cukrowniach interesującego nas regionu wynosiła w procentach³⁹:

Strzelce	7,8	Łanięta	4,6
Sójki	7,0	Szubsk	4,6
Dobrzelin	6,5	Sanniki	4,2
Model	7,0	Sieraków	3,4
Ostrowy	5,8	Duninów	4,0
Leśmierz	3,8	Belno	3,8

W następnych latach wydajność cukru z buraków systematycznie się podnosiła. W 1869 roku cukrownie uzyskiwały przeciętnie 6⁰/₀ cukru, a w latach 1875—79 średnio 7,5⁰/₀⁴⁰. W późniejszych latach sporo cukrowni otrzymało o wiele większy procent cukru. Tak np. cukrownia w Leonowie (Duninowie) k. Plocka w kampanii cukrowniczej roku 1873/74 uzyskała 8⁰/₀, w 1877/78 — 8,3⁰/₀, a w 1878/79 aż 10,2⁰/₀⁴¹. Z „Gazety Cukrowniczej” dowiadujemy się, że wydajność cukru z buraków na terenie powiatu gostyńskiego wynosiła w początkach kampanii 1893/94 roku 15,5 do 16⁰/₀⁴². Była to w tym czasie największa wydajność cukru z buraków na Mazowszu i zdaje się, że również w całym Królestwie Polskim. Generalnie biorąc w ciągu niespełna pół wieku XIX (1850—1895) wydajność cukru z buraków wzrosła o 150 procent. Osiągnięto to m.in. w drodze odcukrzania melasy przy zastosowaniu osmozy. W latach 1877/79 metodę osmozowania melasy zastosowały cukrownie: Leonów, Dobrzelin, Ostrowy oraz Leśmierz⁴³.

W końcu lat siedemdziesiątych nastąpiła też w cukrownictwie znaczna obniżka kosztów produkcji. Koszty wytwarzania cukru rafinowanego z cetrara buraków obniżyły się w Walentynowie i Tomczynie w latach 1873/74—1877/78 ze 120 do 90 kopiejek. W cukrowni Ostrowy koszty produkcji w ciągu zaledwie 3 lat (1875—1877/78) spadły z 98 na 89 kopiejek⁴⁴. Do obniżki kosztów produkcji przyczynił się wzrost wydajności pracy robotnika, zmniejszenie wydatków na opał itp.

Wynikiem spadku kosztów produkcji był systematyczny spadek cen cukru. Znaczny procent cukrowni rejonu kutnowsko-gostyńskiego wyrósł w ostatnim ćwierćwieczu XIX wieku na duże zakłady przemysłowe. Niektóre z cukrowni w czasie kampanii cukrowniczej, trwającej przeciętnie 102 doby, zatrudniały ponad 500 robotników. Takich wielkich cukrowni w Królestwie Polskim było 13, zaś na terenie interesującego nas obszaru — 7⁴⁵.

Największe cukrownie na obszarze obecnego województwa plockiego w latach 1873—1880⁴⁶

Cukrownia	Maksimum zatrudnienia	Maksimum wartości produkcji w tys. rubli
Ostrowy	1.100	1.022
Dobrzelin	875	704
Walentynów	777	751
Sanniki	720	682
Konstancja	651	694
Leonów	561	660
Leśmierz	450	800

Pod koniec lat siedemdziesiątych na terenie regionu kutnowsko-łowickiego znajdowała się w dalszym ciągu prawie połowa cukrowni Królestwa. Cukrownie tego regionu (łącznie z Lesmierzem) zatrudniały w tym czasie 2/3 robotników oraz wytwarzały 75% cukru⁴⁷.

Cukrownie opierały swoją produkcję na burakach własnych lub kupowanych od plantatorów. Na terenie będącym przedmiotem naszych rozważań tylko cukrownie w Sannikach, Łanietach, Dobrzelinie, Strzelcach prowadziły na dużą skalę plantację buraków. Z największej plantacji buraków w Strzelcach dostarczano do fabryki na przerób 100.000 korcy buraków rocznie⁴⁸. Zbiory własne fabryk stanowiły w skali całego Królestwa średnio w latach 1867—1880 około 13%⁴⁹. Pozostałą część buraków fabryki zakupywały u plantatorów, głównie obszarników, a także od chłopów.

W tym miejscu warto podkreślić, że uprawa buraków przynosiła — mimo narzekania na wyzysk właścicieli fabryk — znaczne dochody gospodarstwu rolnym, a ponadto była ważkim czynnikiem intensyfikacji rolnictwa regionu kutnowsko-łowickiego. Chyba żaden region Królestwa Polskiego nie korzystał w takim stopniu z dobrodziejstw rozwiniętego przemysłu cukrowniczego co region kutnowsko-łowicki. Wysoka kultura rolna zachodnich powiatów lewobrzeżnego Mazowsza była głównie wynikiem rozwiniętego przemysłu rolno-spożywczego. Uprawa buraków zmuszała rolników do polepszania urodzajności ziemi, do wprowadzenia ulepszonych narzędzi pracy, słowem do staranniejszej uprawy.

Poza tym zbiór dużej masy liści buraczanych, odbierane z fabryk wielkie ilości wyśtoków — wszystko to umożliwiało rozwinięcie hodowli w gospodarstwach rolnych, a także wpłynęło na wzrost produkcji obornika jako nawozu naturalnego, ważnego składnika gospodarstwa płodozmiennowego. Ponadto gospodarstwa produkujące buraki cukrowe, jako pierwsze w Królestwie zaczęły stosować nawozy sztuczne do nawożenia pól. W ten sposób przemysł cukrowniczy wpływał bezpośrednio lub pośrednio na rozwój rolnictwa regionu kutnowsko-łowickiego, a potem i powiatu płockiego⁵⁰.

W latach siedemdziesiątych, w okresie zaostrej konkurencji pomiędzy właścicielami cukrowni dochodzi do tworzenia pierwszych spółek akcyjnych w cukrownictwie. Pod tym względem region kutnowsko-łowicki przodował w skali całego Królestwa. Pierwszym towarzystwem akcyjnym, które wkroczyło do naszego regionu, było Warszawskie Towarzystwo Fabryk Cukru⁵¹. Na razie swym zasięgiem objęło ono cukrownie Walentynów i Tomczyn w powiecie kutnowskim. Założycielami Towarzystwa byli bankierzy warszawscy: Leopold Kronenberg, Juliusz Wertheim oraz Henryk Toeplitz. Poza wymienionymi w skład zarządu weszli: M. Jellinek, A. Wrotnowski, W. Kro-

nenberg, H. Reichman, E. Leo oraz Leopold Juliusz Kronenberg syn Leopolda⁵².

Na kapitał zakładowy Warszawskiego Towarzystwa Fabryk Cukru składało się 1.600 akcji po 500 rubli każda, co dawało w sumie 800.000 rubli. W 1875 roku spółka nabyła największą w Królestwie Polskim cukrownię w Ostrowach, również w powiecie kutnowskim. Kapitał zakładowy spółki powiększono do 1,8 mln rubli⁵³. Po tej operacji Towarzystwo osiągało w ciągu roku dochód 1,8 mln rubli.

Wartość wszystkich nieruchomości i maszyn oceniano na ok. 1,2 mln rubli. Towarzystwo zatrudniało przeszło 2000 robotników i sprzedawało rocznie ok. 5 tys. ton cukru rafinowanego⁵⁵, to jest ponad 10% produkcji całego Królestwa.

W roku 1873 powstaje drugie na terenie regionu i w ogóle w Królestwie towarzystwo akcyjne „Leonów”. Objęło swym zasięgiem tylko jedną cukrownię tejże nazwy w Duniowie. Prezesem towarzystwa został Jan Karnicki⁵⁵. Towarzystwo akcyjne „Leonów” znane było z tego, że wyzyskiwało plantatorów płacąc za dostarczone buraki o wiele niższe ceny niż okoliczne cukrownie⁵⁶.

Jako następna powstaje w 1874 spółka akcyjna „Dobrzelin”. Największą ilość akcji we wspomnianym towarzystwie wykupił Jan Bloch, stając się faktycznym właścicielem fabryki⁵⁷.

Towarzystwo wydzierżawiło początkowo od hr. Łubińskiego dobra Dobrzelin wraz z folwarkiem w Bedlnie i Sleszynie⁵⁸. Folwarki nastawione były głównie na uprawę buraków dla fabryki dobrzelińskiej. Komisową sprzedaż cukru prowadził Dom Handlowy J. Blocha w Warszawie. W 1882 r. Natansonowie zakładają spółkę akcyjną „Sanniki”. I wreszcie w 1884 r. powstaje towarzystwo „Konstancja”, dysponujące kapitałem akcyjnym w sumie 800 tys. rubli. Prezesem Towarzystwa został M. Epstein⁵⁸. W ten sposób w połowie lat osiemdziesiątych XIX wieku większość kutnowsko-gostynińskich cukrowni tworzy spółki akcyjne.

W roku 1877 spółki akcyjne dają 75% wartości produkcji całego przemysłu cukrowniczego badanego regionu, a w dziesięć lat później już około 95% wartości produkcji⁵⁹.

Pod koniec XIX wieku nastąpiły dalsze zmiany organizacyjne w cukrownictwie kutnowsko-gostynińskim. Powstało m.in. potężne Towarzystwo akcyjne Mayznerowskie, obejmujące m.in. poza Izabelinem w powiecie ciechanowskim, również kilka cukrowni interesującego nas regionu, a mianowicie Łanietą, Model, Sanniki i Sójki (Maria)⁶⁰.

Stan kapitałów największych towarzystw akcyjnych w cukrowniach regionu kutnowsko-gostynińskiego w roku 1900 przedstawia poniższa tabela⁶¹.

Towarzystwo akcyjne	Kapitał (rubli)			Dywidendy w %
	akcyjny	amortyzacyjny	rezerwowo	
Warszawskie Tow. Fabryk Cukru (Ostrowy, Tomczyn, Walentynów)	1800000	1387286	450000	11,2
Tow. Mayznerowskie (Izabelin, Lanieta, Model, Sanniki, Sójki)	1400000	291799	12000	—
Konstancja	800000	467847	176885	9,0
Dobrzelin	600000	948663	200000	12,2

W kapitale akcyjnym na terenie badanego regionu dominował kapitał przemysłowo-bankierski w odróżnieniu od pozostałej reszty Królestwa, gdzie przeważał kapitał obszarniczy.

Rozwój cukrownictwa odbywał się bez większych przeszkód do połowy lat osiemdziesiątych. Wówczas to zaledwie w ciągu kilku lat (1881/81—1885/86) produkcja cukru w Królestwie wzrosła dwukrotnie. Fabryki produkowały łącznie do 85.860 t. cukru⁶². Wielkie nagromadzenie zapasów cukru spowodowało spadek cen tego produktu.

Z analizy wartości produkcji cukrowni wynika, że największa wartość produkcji fabryk cukru przypadała na kampanię cukrowniczą roku 1882/83. Potem już systematycznie malała do roku 1886/87, aby w początkach XX wieku (lata 1900—1901) osiągnąć znowu wysoki pułap.

W połowie lat osiemdziesiątych XIX stulecia cukrownictwo znalazło się w poważnych kłopotach. W roku 1884 ilość cukru wyprodukowanego przez fabryki w guberni warszawskiej wynosiła mniej więcej tyle, co w kampanii poprzedniego roku, ale wartość produkcji zmniejszyła się ze względu na niskie ceny cukru⁶³. Tendencja ta utrzymała się w latach następnych. Cukrownia Ostrowy, w roku 1885 przy załodze 1406 robotników wyprodukowała cukru za 1.248.000 rubli⁶⁴. W roku zaś 1886 nieco mniejsza załoga w liczbie 1256 wyprodukowała zaledwie cukru za 850.000⁶⁵, a w 1887 już tylko 742.000 rubli przy załodze nieco większej niż w poprzednim roku⁶⁶. Poważny spadek wartości produkcji w latach 1884—1887 widać też na przykładach innych cukrowni badanego regionu.

W tym samym czasie obniżyły się również dywidendy poszczególnych towarzystw akcyjnych. W związku z tym niektóre towarzystwa akcyjne, jak i cukrownie nieustannie borykają się z poważnymi kłopotami finansowymi.

Podupadła w tym czasie cukrownia Oryszew w powiecie sochaczewskim, w końcu lat 90-tych bankrutuje i zaprzestaje produkcji. Podobnie dzieje się z cukrownią „Leonów” w Duninowie. W 1904 roku i ta cukrownia również bankrutuje. Niepowodzenia „Leonowa” okazały się szczególnie groźne w roku sprawozdawczym 1888/89. Silne ulewy i grady w lecie 1888 roku zniszczyły duże obszary planta-

cji. Zbiór buraków, a potem produkcja cukru były mniejsze o połowę niż w innych latach. Ograniczona produkcja wpłynęła na podwyższenie kosztów przerobu jednego centnara buraków, a tym samym na zmniejszenie zysku⁶⁷. Kłopotów fabryki ponadto nie uznała konwencja kijowska i nakazała dostarczyć wyznaczoną przedtem ilość cukru. Na wywozie tym fabryka straciła ok. 10 tys. rubli⁶⁸. Również niski stan wody na Wiśle unieruchomił flotę fabryczną, co z kolei podrożyło koszty przewozu buraków od plantatorów, a w niektórych wypadkach (np. z prawego brzegu Wisły — z Wyszogrodzkiego) transport buraków był zupełnie niemożliwy.

W tym trudnym dla cukrownictwa okresie wybudowane zostały przez obszarników dwie nowe cukrownie w powiecie plockim, a mianowicie pierwsza w Małej Wsi (1898) i w Borowiczkach (1900). Wybudowanie tych cukrowni wytworzyło niebezpieczną konkurencję dla fabryki w Duninowie, która tradycyjnie zaopatrywała się w surowiec na prawym brzegu Wisły. W samym Plocku jesienią w czasie kampanii cukrowniczej widać było skutki konkurujących fabryk. Jak pisały „Echa Płockie i Łomżyńskie” — jedne wozy ciągnęły do berlinek transportujących buraki do Leonowa, inne dążą do składu cukrowni Borowiczki, która w Alejach wystawiła wagę do odbioru buraków”⁶⁹.

Kryzys w cukrownictwie w połowie lat osiemdziesiątych doprowadza do jego kartelizacji. Powstaje syndykat cukrowniczy w Kijowie w 1887 r. Cukrowników Królestwa Polskiego reprezentuje w nim Juliusz Wertheim, prezes Warszawskiego Towarzystwa Fabryk Cukru. Syndykat cukrowniczy, do którego przystąpiło 37 cukrowni w Królestwie Polskim, w tym większość z interesującego nas regionu miał przeciwdziałać dalszej obniżce cen cukru oraz uzgodnić najniższą cenę za buraki dostarczone przez producentów.

W końcu lat dziewięćdziesiątych XIX wieku cukrownictwo mimo dużych kłopotów związanych z kryzysem lat osiemdziesiątych utrzymało rangę najważniejszego przemysłu na terenie badanego regionu.

W 1896 okręg kutnowsko-łowicki (powiaty: kutnowski, gostyniński, łowicki i sochaczewski) liczył 15 cukrowni, zatrudniał w czasie kampanii prawie 9 tys. robotników i produkował

regionu kutnowsko-łowickiego w kierunku prawie południowym. Cukrownia w Borowiczkach została zatrudniała w 1900 r. i była to jedna z pierwszych fabryk w tym regionie.

Cukrownia w Borowiczkach została zatrudniała w 1900 r. i była to jedna z pierwszych fabryk w tym regionie.

Cukrownia w Borowiczkach zbudowana w 1900 r.



wał cukru za 9 mln rubli ⁷⁰. W końcu XIX wieku wiele cukrowni zaprowadza elektryczne oświetlenie zakładów i wykorzystuje energię elektryczną w procesie produkcyjnym.

Robotnicy zatrudniani w cukrowniach byli przeważnie narodowości polskiej, zaś funkcję majstrów i techników pełniły osoby głównie obcego pochodzenia. W administracji fabryk wyższe stanowiska zajmowali głównie Niemcy. Do takich fabryk należały: Ostrowy, Dobrzelin, Walentynów i Tomczyn ⁷¹.

W wymienionych zakładach językiem urzędowym był niemiecki. W Leonowie administracja składała się z Polaków i Niemców, zaś w Sannikach, Strzelcach, Sójkach i Łanietach na czele fabryk stali Polacy. Korespondencja odbywała się prawie wyłącznie w języku rosyjskim ⁷².

Produkowany cukier fabryki w większości wysyłały do składów w Warszawie, następnie cukier był rozprowadzany w Królestwie lub wysyłany za granicę.

W cukrownictwie Królestwa Polskiego pracowało kilkanaście tysięcy robotników, przeważnie pochodzących ze wsi. Rekrutowali się

oni po roku 1864 głównie spośród ludności bezrolnej oraz chłopów małorolnych.

W okresie rewolucji 1905—1907 roku robotnicy cukrowni wzięli udział w dziesiątkach strajków fabrycznych.

W polskim cukrownictwie olbrzymie straty spowodowały obydwie wojny światowe. W czasie ich trwania dziesiątki cukrowni zostało zniszczonych. Tylko na terenie badanego regionu uległy zniszczeniu w czasie I wojny światowej 3 cukrownie.

Jak wynika z literatury traktującej o historii cukrownictwa na ziemiach polskich powstało ponad 262 fabryk i fabryczek przemysłowych i gospodarskich produkujących cukier. Większość spośród nich legła w gruzach, po niektórych nie pozostał nawet ślad.

W obecnych granicach Polski pozostało ich ok. 76. Natomiast w obecnych granicach województwa płockiego istniało w sumie w przeszłości ok. 20 cukrowni. Z tej liczby do dnia dzisiejszego prowadzą produkcję: Leśmierz k. Łęczycy, Ostrowy i Dobrzelin na terenie byłego powiatu kutnowskiego oraz Borowiczki i Mała Wieś koło Płocka.

PRZYPISY

1) J. Łękowski, Wykaz cukrowni w granicach Polski z 1939 i z 1945 r., wydało Stowarzyszenie Techników Cukrowników, W-wa 1974, s. 1
 2) op. cit.; Zob. M. Chudzyński, 150 lat polskiego cukrownictwa, Zielony Sztandar nr 67 z dn. 19 sierpnia 1976 r.
 3) Z. Przyrembel, Historia cukrownictwa w Polsce, t. 1. Warszawa 1927, s. 119, 124—125, 130—147
 4) J. Łukasiewicz, Przewrót techniczny w przemyśle Królestwa Polskiego w latach 1852—1886, W-wa 1963, s. 82
 5) op. cit.,
 6) op. cit., Tenże, Sochaczew i powiat sochaczewski w drugiej połowie XIX w., w: praca zbiorowa „Dzieje Sochaczewa i Ziemi Sochaczewskiej. W-wa 1980, s. 98
 7) op. cit., Przewrót... s. 83
 8) Z. Przyrembel, op. cit., s. 158—159

9) op. cit., s. 164—165
 10) J. Łękowski, op. cit. s. 14
 11) Z. Przyrembel, op. cit., s. 195
 12) J. Łękowski, op. cit., s. 30
 13) Zestawienie sporządzono na podstawie cytowanej literatury oraz: „Praca zbiorowa” 1826/27—1926/27 Książka ku upamiętnieniu Stulecia cukrownictwa Polskiego, wyd. Gazety Cukrowniczej, W-wa 1927; Spis cukrowni Rzeczypospolitej Polskiej, wyd. Związku Cukrowni w K. Królestwa Polskiego, W-wa 1923; Gazeta Rolnicza nr 24 z 30.IV./11.VI./1886 r. artykuł pt. „Chronologia fabryk cukru”; J. Piasecki, Cukrownictwo, t. 1, W-wa 1894, s. 2—39; J. Łękowski, op. cit., s. 4—86; Wł. Baranowski, Katalog zabytków budownictwa przemysłowego w Polsce, t. IV zeszyt 7 Powiaty Kutno i Skiernewice — województwo łódzkie, Wrocław — W-wa — Kraków — Gdańsk 1974 r.

- 14) Z. Przyrembel, op. cit., s. 228—229
- 15) J. Łukasiewicz, op. cit., s. 85—86
- 16) op. cit., s. 85, zob. też pracę St. Misztal, Warszawski Okręg Przemysłowy, W-wa 1962, s. 57
- 17) wg moich obliczeń
- 18) Wł. Grabski, Historia Towarzystwa Rolniczego, t. 1, W-wa 1904, s. 327
- 19) J. Łukasiewicz, Przewrót... op. cit., s. 155
- 20) op. cit.,
- 21) op. cit., s. 156
- 22) op. cit., s. 396, Tabela nr 11, Gazeta Handlowa nr 29 z 26.I.(7.II).1965 r.
- 23) Obliczono na podstawie: J. Łukasiewicza, op. cit., s. 396, Tabela 11; Gazeta Handlowa nr 29 z 26.I.(7.II).1865 r.
- 24) J. Łukasiewicz, op. cit.
- 25) J. Łukasiewicz, op. cit., s. 286—287
- 26) Gazeta Warszawska z dn. 25.II.1868 r.; Gazeta Rolnicza nr 28 z 1(13).VII.1867 r.
- 27) zob. Tygodnik Przemysłowo-Handlowy nr 36 z 27.VIII(8.IX)1873 r., art. „Udział przemysłowców Królestwa Polskiego w Wystawie Powszechnej Wiedeńskiej 1873 r.”; Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza z dnia 2(14).IX.1878 r.
- 28) Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, t. 1, Królestwo Polskie i Białostoczczyzna 1864—1900, cz. 1, W-wa 1962, s. 52—53
- 29) Archiwum Główne Akt Dawnych, Kancelaria Gubernatora Warszawskiego (dalej skrót AG AD, KGW), Akta Kutnowskiego Urzędu Powiatowego referat Ubezpieczeniowy nr 17/1869, k. 5
- 30) Ekonomista, zeszyt IV—VI, W-wa 1871, s. 453
- 31) J. Łukasiewicz, op. cit., s. 276—277
- 32) op. cit., s. 278
- 33) op. cit., s. 278—279, Obzor warszawskiej gubernii za 1869 r., s. 20; Sprawozdanie Zarządu Warszawskiego Towarzystwa Fabryk Cukru za rok 1879/80, s. 9; Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Akcyjnego fabryki cukru i rafinerii „Dobrzelin” za rok 1878/79, s. 16, a także za rok 1879/80, s. 13
- 34) Zestawienie sporządzono na podstawie: Gazeta Przemysłowo-Rzemieślnicza nr 22 z dn. 17(29).V.1875; Przegląd Techniczny t. 1, zeszyt IV, 1875, s. 264—265; Obzor warszawskiej gubernii za rok 1873
- 35) Obzor warszawskiej gubernii za rok 1837
- 36) Sprawozdanie Dobrzelińskiego Towarzystwa Fabryk Cukru za rok 1876/77, s. 4
- 37) Tamże, s. 4
- 38) Tamże
- 39) J. Łukasiewicz, op. cit. s. 90
- 40) op. cit. s. 182, AGAD, KGW ref. II nr 7/1876 k. 30, nr 517/1877, k. 21, nr 464/1879, k. 11,
- 41) J. Łukasiewicz, op. cit.,
- 42) Gazeta Cukrownicza nr 3 z 9(21).X.1893 r.
- 43) J. Łukasiewicz, op. cit. s. 279; Gazeta Warszawska nr 6 z dnia 29.XII(10.I).1880/81 r.; Obzor warszawskiej gubernii za 1877 rok s. 8; Przegląd Techniczny, t. XI, 1880, s. 367
- 44) J. Łukasiewicz, op. cit. s. 283
- 45) op. cit. s. 285
- 46) op. cit. s. 286
- 47) J. Łukasiewicz, op. cit. s. 285
- 48) Gazeta Cukrownicza nr 2 z 2(14).X.1893 r.
- 49) J. Łukasiewicz, op. cit. s. 287
- 50) Por. A. Dziachan, Rozwój przemysłu cukrowniczego i jego wpływ na rolnictwo Królestwa Polskiego w 1815—1864. Rocznik Nauk Rolniczych, Seria G, t. 79, W-wa 1965, s. 929—957
- 51) Gazeta Warszawska nr 3 z 4.I.1871 r.; Gazeta Rolnicza Nr 4 z dnia 19(31).I.1871 tłumaczy nazwę związanego towarzystwa tym, że tworzące towarzystwo cukrownie leżały na terenie guberni warszawskiej
- 52) Sprawozdanie Zarządu Warszawskiego Towarzystwa Fabryk Cukru za rok 1873/74, W-wa 1874; Gazeta Rolnicza nr 4, jak wyżej; Gazeta Warszawska nr 3, jak wyżej
- 53) J. Łukasiewicz, op. cit. s. 288
- 54) op. cit., a także Sprawozdanie Zarządu Warszawskiego Towarzystwa Fabryk Cukru za lata 1873/74—1889/80; Katalog Wystawy rolniczo-przemysłowej, W-wa 1885, s. 126
- 55) Sprawozdanie Zarządu Towarzystwa Akcyjnego „Leonów” za rok 1873/74, W-wa 1874
- 56) Zob. art. o Leonowie — „Czerwony Sztandar” nr 14 z lutego 1904 r., s. 5 — „Jak fabryki kradną”.
- 57) Sprawozdanie Towarzystwa Akcyjnego Dobrzelin za rok 1874/75, W-wa 1875, Ustawa Dobrzelińskiego Towarzystwa Fabryk Cukru, W-wa 1874, s. 3—29; Wł. Baranowski, Katalog zabytków... op. cit., s. 14—15
- 58) Sprawozdanie zarządu Towarzystwa fabryki cukru i rafinerii „Konstancja” za rok 1884/85; W-wa 1885; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, t. X, W-wa 1889, s. 295—296
- 59) Obliczono na podstawie: „Obzor warszawskiej gubernii” za lata 1877—1890
- 60) J. Pietrzak-Pawłowska, Królestwo Polskie w okresie wielokapitalistycznych przeobrażeń gospodarczych (1855—1900), w: Praca zbiorowa, Historia Polski, t. III 1850/1864—1918, część I 1850/1864—1900 pod red. Ż. Kormanowej i I. Pietrzak-Pawłowskiej, W-wa 1963, s. 551
- 61) op. cit.,
- 62) J. Łukasiewicz, op. cit., s. 371, J. Bauzemer, Obzor przemysłu w kraju naszym wedle najnowszych źródeł urzędowych, W-wa 1886, s. 45
- 63) Obzor warszawskiej gubernii za rok 1884, s. 11
- 64) op. cit., za rok 1885, s. 11
- 65) op. cit., za rok 1886, s. 11
- 66) AGAD, KGW, ref. II nr 403/1888
- 67) Sprawozdanie Towarzystwa Akcyjnego „Leonów” za rok 1888/89, W-wa 1889, s. 4
- 68) op. cit.,
- 69) Echa Płockie i Łomżyńskie nr 2 z dn. 6.I.1904 r., art. „Upadłość Leonowa”, nr 84 z 20(7).X.1900 r.
- 70) J. Łukasiewicz, Ukształtowanie się stosunków kapitalistycznych na Mazowszu, w: Praca zbiorowa „1962 — Rok Ziemi Mazowieckiej”, Warszawa — Płock 1963, s. 198
- 71) Gazeta Rolnicza nr 2 z 30.XII(11.I).1883/84
- 72) Zob. sprawozdania poszczególnych towarzystw akcyjnych w cukrownictwie.